Eleonora Kirwiel
https://orcid.org/0000-0001-6412-0448
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Ruch sprzeciwu i protestu w systemie totalitarnym: dysydenci w ZSRR

Zarys treści: W artykule zostały przedstawione geneza, struktura i działalność ruchu dysydenckiego w ZSRR w kontekście terminologiczno-aksjologicznym, przez pryzmat działalności publicznej i jej specyfiki oraz poprzez analizę różnorodności ideologicznej.

Outline of content: The article presents the genesis, structure, and activity of the dissident movement in the USSR in the terminological and axiological context through the prism of public activity, its specificity, and the analysis of ideological diversity.

Słowa kluczowe: ZSRR, dysydenci, ruch sprzeciwu i protestu

Keywords: USSR, dissidents, opposition and protest movement

Uwagi wstępne

Nowa polityka władz, ogłoszona przez kierownictwo Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (KPZR) na czele z Michaiłem Gorbaczowem w kwietniu 1985 r., miała zasadniczy wpływ na świadomość społeczną i wzbudziła szeroką masową aktywność w formułowaniu alternatywnych propozycji we wszystkich obszarach życia publicznego państwa[1]. Nie oznacza to jednak, że owe pierwsze

[1] 23 kwietnia 1985 r. w Moskwie odbyło się plenum Komitetu Centralnego KPZR, na którym Michaił Gorbaczow ogłosił plan reform mający na celu przyspieszenie rozwoju społeczno-gospodarczego państwa. Wtedy też po raz pierwszy wybrzmiało słowo *pierestrojka*. Koncepcja nowej polityki została przedstawiona w wystąpieniu nowo wybranego sekretarza generalnego KC KPZR, pt. „O zwołaniu następnego XXVII Zjazdu KPZR i zadaniach związanych z jego przygotowaniem i prowadzeniem" (ros. „О созыве очередного XXVII съезда КПСС и задачах, связанных с его подготовкой и проведением"). XXVII Zjazd KPZR odbywał się w Pałacu Kongresów na Kremlu w dniach od 25 lutego do 6 marca 1986 r. Był to jeden z przełomowych zjazdów KPZR,

PL ISSN 1230-5057 http://dx.doi.org/10.12775/SDR.2024.2.08

http://rcin.org.pl

przejawy pluralizmu, które wyrosły na gruncie *pierestrojki*, nie miały wcześniejszych podwalin. ZSRR wcale nie był państwem, w którym obywatel totalnie podporządkowywał się władzy. Przekształcenia okresowe, związane ze zmianą przywódców tego kraju, rodziły pewien ferment społeczny, który na gruncie rosyjskim określano jako *inakomyslije* (ros. *инакомыслие*), czyli myślenie inne (tu w kategorii „odmienne od oficjalnej ideologii państwowej"). Geneza tego zjawiska sięga czasów powojennych, a przede wszystkim powstałych na fali odwilży chruszczowowskiej ruchów dysydenckich w lat sześćdziesiątych–osiemdziesiątych. Były to w pewnym sensie środowiska źródłotwórcze dla pluralizmu politycznego przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, zrzeszeń o charakterze nieformalnym, frontów ludowych, organizacji społecznych, a w końcu i partii politycznych.

Tworzyły one podwaliny kształtujących się na początku lat dziewięćdziesiątych procesów demokratycznych. Jest przy tym całkowicie oczywiste, że upadek komunizmu w sensie ideologicznym i systemowym w Rosji nie stał się zasługą radzieckiego ruchu dysydenckiego, co najmniej nie w większym stopniu niż zasługą dekabrystów była likwidacja monarchii Romanowów w 1917 r. Niewątpliwie jednak jako ruch dysydenci odegrali istotną rolę w zmianie kierunku myślenia elit radzieckich, ponadto w jakimś stopniu przygotował społeczeństwo do zmian w kierunku liberalizacji, demokratyzacji i pluralizmu politycznego[2]. Wystarczy wymienić tylko kilka nazwisk, aby móc ocenić zasięg i wkład „inaczej myślących" przedstawicieli nauki i kultury w rozwój demokratycznej świadomości społecznej w ZSRR: laureat Pokojowej Nagrody Nobla, naukowiec

---

pierwszy po śmierci Leonida Breżniewa, Jurija Andropowa i Konstantina Czernienki oraz przedostatni w historii KPZR. Zjazd zmodyfikował program partii z 1961 r. oraz proklamował nową politykę. Gobaczow ogłosił reformy, które zakładały: zwiększenie tempa rozwoju produkcji i jej modernizację techniczną – „przyspieszenie" (ros. *ускорение*), większą niezależność przedsiębiorstw i stosunków rynkowych, informowanie społeczeństwa na temat sytuacji w kraju i na świecie – *głasnost* (ros. *гласность*), zachęcanie obywateli do uczestnictwa w życiu politycznym przy jednoczesnym utrzymaniu jednopartyjnej władzy KPZR – demokratyzację (ros. *демократизация*), poprawę stosunków z krajami kapitalistycznymi na podstawie równości i otwartości – „nowe myślenie" (ros. *новое мышление*). Nowy kurs władzy obejmował więc modernizację systemu sowieckiego poprzez wprowadzenie zmian strukturalnych i organizacyjnych w funkcjonujących mechanizmach gospodarczych, społecznych, politycznych i ideologicznych. Okres poprzednich rządów określono jako stagnacyjny (ros. застойный). Zob. М.С. Горбачев, *Жизнь и реформы*, Москва 1995, с. 279–281; *О созыве очередного XXVII съезда КПСС и задачах, связанных с его подготовкой и проведением. Доклад на Пленуме ЦК КПСС 23 апреля 1985 года*, https://www.gorby.ru (dostęp: 10.04.2020); *Dorobek XXVII Zjazdu KPZR [Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego] drogowskazem dla rozwoju socjalizmu i umacniania pokoju: wybrane materiały i dokumenty XXVII Zjazdu KPZR*, Warszawa 1986; *XXVII Съезд КПСС*, https://www.youtube.com (dostęp: 10.04.2020).

[2] R. Czachor, *Rosyjski ruch dysydencki i protopartie polityczne w okresie pierestrojki i głasnosti*, „Zeszyty Naukowe Dolnośląskiej Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Techniki. Studia z Nauk Społecznych" (2013), nr 6, s. 33.

http://rcin.org.pl

Andriej Sacharow (Андрей Сахаров), laureaci Nagrody Nobla w literaturze Iosif Brodski (Иосиф Бродский) i Aleksandr Sołżenicyn (Александр Солженицын), matematyk prof. Igor Szafariewicz (Игорь Шафаревич), fizycy prof. Jurij Orłow (Юрий Орлов) i prof. Andriej Twierdochlebow (Андрей Твердохлебов), pisarze Władimir Maksimow (Владимир Максимов)[3] i Wasilij Aksionow (Василий Аксёнов), dyrektor Teatru na Tagance Jurij Lubimow (Юрий Любимов), muzyk Mstisław Rostropowicz (Мстислав Ростропович) oraz wielu innych.

Kontekst terminologiczno-aksjologiczny

W sensie terminologicznym pojęcie „dysydent" (łac. *dissidens* – „niezgadzający się") pierwotnie było używane w sensie religijnym oraz określało osobę o poglądach niezgodnych z kanonami kościelnymi. Dysydentów w Rosji nazywano schizmatykami, czyli byli to odstępcy od oficjalnych dogmatów Cerkwi prawosławnej[4]. W szerszym zakresie słowo „dysydent" oznaczało osobę niezgodną, inaczej myślącą. Właśnie w tym znaczeniu termin ów zaczęto używać w radzieckiej leksyce społeczno-politycznej pod koniec lat sześćdziesiątych. Chodziło tu o osoby, które nie zgadzały się z ogólną linią partii, polityką państwa radzieckiego, oficjalną ideologią, co więcej, z ogólnie przyjętym kanonem moralności człowieka radzieckiego. W tym kontekście odrzucenie jakichkolwiek norm istniejącego porządku było uznawane za przejaw dysydentyzmu. W totalitarnym państwie radzieckim, gdzie władza miała absolutny monopol ideologiczno-światopoglądowy, ideologia komunistyczna pełniła funkcję ideokratyczną – nie sankcjonując jakiejkolwiek obywatelskiej inicjatywy w tej sferze. Takie działania *a priori* nabierały charakteru nielegalnego i miały polityczny, antyradziecki charakter. W tym kontekście rozpatrywana była każda inicjatywa społeczna niezgodna z linią KPZR, działaczy tych środowisk albo poszczególne jednostki niepokorne poddawano represjom, a najbardziej aktywni z nich stawali się dysydentami.

Warto zaznaczyć, że znani rosyjscy dysydenci niejednoznacznie ustosunkowywali się do samego pojęcia „dysydent". Najpewniej wynikało to z bardzo negatywnego wydźwięku, którego powyższe określenie nabierało w sowieckich środkach masowego przekazu – z reguły w znaczeniu „zdrajcy Ojczyzny", niemal „wroga ludu". Wskazywali na to znani obrońcy praw człowieka Łarisa Bogoraz (Лариса Богораз) i Siergiej Kowalow (Сергей Ковалёв). Uważali oni, iż sam fakt, że określeniem tym operuje władza, nadaje mu cechy negatywne. Z kolei Sacharow wolał posługiwać się staroruskim określeniem *wolnomysliaszczij*

[3] Zob. K. Duda, *Wiara i naród. Twórczość Władimira Maksimowa*, Kraków 2001.

[4] Z kolei w Polsce pojęcie to, w sensie religijnym, utożsamiane było z innowiercą. Powstało ono w 1573 r. w czasie konfederacji warszawskiej i oznaczało zwolennika reformacji. W późniejszych czasach (XVI–XVIII w.) dysydentami nazywano niekatolików, przede wszystkim protestantów. *Mały słownik religioznawczy*, red. Z. Poniatowski, Warszawa 1969, s. 115.

http://rcin.org.pl

(ros. *вольномыслящий*) w sensie swobody w myśleniu[5]. W tym kontekście warto przytoczyć opinie znanego duetu rosyjskich eseistów: Piotra Wajla (Петр Вайль) i Aleksandra Genisa (Александр Генис), którzy analizując już z perspektywy imigrantów (w 1977 r. wyjechali z ZSRR) różne aspekty życia społeczeństwa sowieckiego lat sześćdziesiątych, pisali: „Zjawisko to, które później nazwano dysydentyzmem, powstało zupełnie niepostrzeżenie. W sumie, w momencie kiedy jego uczestnicy otrzymali tę obcą nazwę, wszystko się już skończyło […]. Dysydentyzm nie ma historii w tradycyjnym znaczeniu: nie ma założycieli, teoretyków, dat kongresu założycielskiego, manifestu. Niemożliwe jest nawet ustalenie (szczególnie na wczesnych etapach), kto był uczestnikiem ruchu protestacyjnego"[6]. Z czasem dysydenci uwolnili się od pierwotnego dystansu do samego określenia „dysydent". Pojęcie to stało się wyznacznikiem odróżnienia „swoich" w otwartej konfrontacji od przedstawicieli władzy jako „obcych"[7]. Zresztą z upływem czasu, nie tylko w retoryce identyfikacyjnej samych dysydentów, ale i w znaczeniu terminologicznym przypisanym temu pojęciu w Rosji i na świecie, dysydentyzm stał się terminem jednoznacznie wskazującym na ten ruch i kojarzonym z tym okresem historii ZSRR.

Należy podkreślić różnicę pomiędzy określeniami „dysydent" a *inakomysljaszczij* („myślący inaczej", ros. *инакомыслящий*). Dysydentów, jako pewnego rodzaju zbiorowość, cechowała elitarność przejawiająca się hermetycznością środowiskową, która uniemożliwiała im wyjście poza swoje szeregi, np. pozyskując do działalności w szerszym zasięgu przedstawicieli innych warstw społecznych. Ów izolacjonizm stanowił właściwość fundamentalną, kształtującą strukturę ruchu dysydenckiego, co było wynikiem i inteligenckiego charakteru tej formacji, i specyfiką funkcjonowania w obrębie władzy totalitarnej. Z kolei postawa *inakomyslija* to pojęcie o wiele szersze i jeszcze bardziej ważniejsze w skali całego kraju. Do tej kategorii można było zaliczyć wszelkiego rodzaju organizacje o charakterze nieformalnym, niepolitycznym, postawę i zachowania ludzi nietuzinkowych, masowe i elitarne trendy kulturowe itd.[8] Postawa *inakomyslija* w społeczeństwie radzieckim występowała zawsze i dotyczyła przejawów jakiegokolwiek odstąpienia od funkcjonujących zasad radzieckich w każdym zakresie (ideologicznym, ekonomicznym, kulturowym, obyczajowym itd.). Z kolei dysydenctwo odnosiło się do konkretnych działań, konkretnej grupy ludzi, w konkretnym czasie[9].

---

[5] С.И. Никонова, *Инакомыслие и власть*, „Известия Самарского научного центра Российской академии наук" 10 (2008), № 4, с. 1176.

[6] П. Вайл, А. Генис, *60-е. Мир советского человека*, Москва 1998, с. 176.

[7] Е.Г. Серебрякова, *Шестидесятники и власть: от диалога к монологу*, „Вестник удмуртского университета" (2012), № 4, с. 52.

[8] Zob. E. Kirwiel, *Nieformalne grupy i ruchy społeczne w ostatnich latach ZSRR*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej" 55 (2020), z. 2, s. 159–177.

[9] С.И. Никонова, *Инакомыслие как явление духовной жизни советского общества (1965–1985 гг.)*, „Известия КазГАСУ" (2007), № 2 (8), с. 122–126.

http://rcin.org.pl

Pomimo wskazanych tu różnic były to pojęcia mocno ze sobą sprzężone, gdzie jedno nie wykluczało, lecz wynikało albo wręcz tworzyło pewnego rodzaju uzupełnienie drugiego. W tym kontekście bardzo trafna była charakterystyka dysydentyzmu, w szerokim tego słowa znaczenia jako *inakomyslija*, przedstawiona przez znanego działacza partyjnego Aleksandra Jakowlewa (Александр Яковлев), nazywanego „architektem" *pierestrojki*:

> Z jednej strony są twórcy, myśliciele, artyści. Z drugiej – lokalni bojownicy o prawdę, wariaci, często po prostu trudni do współżycia, „konfliktowi" ludzie. Tacy są wszędzie: w każdej społeczności, w każdej wiosce lub miasteczku, i oczywiście w miastach. W zależności od tego, jak są traktowani przez władzę, tacy ludzie budzą współczucie i żal, albo czasem i wrogość ze strony innych. Te wszystkie wyobrażenia tworzą w zbiorowej świadomości społecznej niejednoznaczny obraz *dysydenta*. Z tego najbardziej rozpowszechnionego obrazu wypada ten najmniej znany, najbardziej doświadczony przez reżym oraz potencjalnie bardzo ważny z perspektywy społecznej rodzaj innego myślenia, który nie jest typem gwiazdorskim, ale też nie jest ekscentrykiem ze wsi. Do tej kategorii należy wyodrębnić ludzi, którzy byli naznaczeni umiejętnościami i wiedzą, moralnością i aktywizmem obywatelskim. Ludzie, którzy naprawdę mieli coś do powiedzenia współobywatelom i właśnie z tego powodu byli prześladowani[10].

Zdecydowana większość społeczeństwa radzieckiego nie bardzo się jednak orientowała wówczas, kim byli dysydenci. W szerokim odczuciu społecznym obce pochodzenie słowa sprawiało wrażenie, iż dotyczyło ono kogoś powiązanego z czymś obcym (np. wrogimi służbami wywiadowczymi), z czymś, co zagrażało systemowi sowieckiemu. W masowej świadomości dysydentów utożsamiano z konkretnymi osobami (np. Sacharow) i ich losami. Zresztą oceny działalności tych jednostek w przekazie społecznym (szczególnie w kręgach pozainteligenckich) miały wydźwięk w dużej mierze negatywny. Większości mieszkańców ZSRR zupełnie nie interesowało to zjawisko. Pomimo wysiłków Radia Swoboda oraz licznych wydawnictw dysydenckich było ono słabo zauważalne przy np. milionowych nakładach literatury oficjalnej[11].

Nie oznacza to jednak, że nawet w latach najgorszych represji politycznych w totalitarnym państwie sowieckim funkcjonowało absolutne i niekwestionowane poddanie się polityce ideologizacji komunistycznej. Gdzieś na obrzeżach myślenia politycznego zawsze istniała nieoficjalna myśl społeczna i żyli ludzie – nosiciele innego spojrzenia na świat. Mieszkańcy ZSRR, choć w o wiele mniejszym wymiarze niż społeczeństwa państw komunistycznych Europy Środkowej i Wschodniej, musieli w sferze oficjalnej funkcjonować w atmosferze eksponowania przynależności do systemu: uczestnictwo w demonstracjach pierwszomajowych, masowe

[10] А.Н. Яковлев, *Горькая чаша. Большевизм и Реформация России*, Ярослав 1994, с. 177.

[11] A.W. Worobjow, A.W. Szubin, *Torowanie drogi do wolności w sferze kultury*, w: *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918–2008)*, red. A.D. Rotfeld, A.W. Torkunow, Warszawa 2010, s. 527.

http://rcin.org.pl

wiece poparcia, pozdrowienia na cześć przywódców, przynależność do organizacji instytucjonalnie utożsamiających władzę – pionierzy, Komsomoł itd. Z kolei bardzo głęboko była ukrywana postawa niezgody z dogmatami ideologicznymi, oparta na zdrowym rozsądku krytyki istniejącego reżimu, niezadowolenia z warunków życia, pracy, kreatywności. Miało to swój wyraz na różnych etapach funkcjonowania ZSRR oraz objawiało się w różnoraki sposób. Pisał o tym m.in. jeden z dysydentów, Aleksandr Daniel (Александр Даниэль):

> Władzy radzieckiej nigdy nie udało się zmienić społeczeństwa w ideologiczny monolit. Różnica zdań nie tylko nie była całkowicie wykorzeniona, ale także regularnie deklarowana przez aktywne i istotne społecznie działania. Nie wchodząc w szczegóły, ograniczamy się do selektywnej listy poszczególnych rodzajów takiej działalności społecznej: podziemie socjalistyczne lat dwudziestych; wewnętrzne ruchy opozycyjne partii w tym samym okresie; wojny partyzanckie w niektórych republikach narodowych ZSRR: do 1936 roku w Azji Środkowej, od 1944 roku do wczesnych lat 50. – na Litwie i innych republikach państw bałtyckich, a także na zachodniej Ukrainie; powstania chłopskie w samej Rosji do początku lat 30. XX wieku; nieustanny pasywny opór wobec agresywnej antyreligijnej polityki władzy radzieckiej. […] No i oczywiście nigdy nie zniknęła w ZSRR wolność w myśleniu oddzielnych, odizolowanych od siebie osób. Było ono widoczne w pracach literackich, w prywatnej korespondencji, we wpisach do pamiętników i prywatnych rozmowach. Ono mogło być i w ogóle nie widoczne, ale z pewnością istniało[12].

Należy podkreślić, że dysydenci bardzo często (a szczególnie na początku własnej działalności) podkreślali swoją apolityczność, przy tym nieuchronnie angażując się w politykę: ideowo, czyli np. kwestionując wypaczenia systemu oraz w sferze

---

[12] Jeszcze inaczej różnorodność ruchu dysydenckiego przez pryzmat przede wszystkim odmienności ideologicznej i przynależności narodowej w całym okresie funkcjonowania władzy komunistycznej w ZSRR opisywał były dysydent radziecki, historyk Nikołaj Iwanow. Jego definiowanie dysydentów wiązało się z faktyczną opozycyjnością do ideologii i ustroju komunistycznego. Pisał: „Był to niezwykle szeroki wachlarz grup dysydenckich – komunistów, którzy chcieli naprawić ustrój, socjalistów, nacjonalistów, syjonistów, Tatarów Krymskich, Czeczenów itd. Praktycznie każdy naród radzieckiego imperium miał swój własny ruch dysydencki. Od czasów rewolucji październikowej środowiska opozycyjne wobec władzy bolszewików nigdy nie zaprzestały działalności. Nie było w Związku Radzieckim żadnego «wczesnego Gomułki», kiedy kierownictwo partyjne cieszyłoby się względnie szerokim zaufaniem społecznym, zaś aktywność opozycyjna praktycznie ustała. Ruch dysydencki w Sowietach raz był większy, raz mniejszy, niekiedy także zbrojny – dość wspomnieć Armię Własowa. Nie wszyscy w Polsce wiedzą, że niechęć wobec komunizmu była tak wielka, że podczas wojny po stronie Niemców-agresorów walczyło prawie milion obywateli sowieckich! Przy czym należy podkreślić, że w ruchach opozycyjnych rdzenni Rosjanie zawsze byli w mniejszości. Trzeba pamiętać, że stanowili w ZSRR tylko połowę ludności; również w rewolucji bolszewickiej, którą Sołżenicyn nazywa «śmiertelnym złamaniem kręgosłupa narodowi rosyjskiemu», stanowili oni mniejszość. Z kolei wśród «białych», walczących przeciwko oddziałom rewolucyjnym, praktycznie nie było przedstawicieli mniejszości narodowych", А. Даниэль, *Истоки и корни диссидентской активности в СССР*, „Неприкосновенный запас" (2002), № 21 (1), с. 51–65; *Wywiad Michała Sobczyka i Michała Juszczuka pt. Rosja bez mitów – wczoraj i dziś*, https://nowyobywatel.pl (dostęp: 27.03.2019).

http://rcin.org.pl

pragmatycznej (działań) – organizując protesty. Dla nich owa apolityczność zawarta była przede wszystkim w postawie niepodważającej samej idei socjalizmu. Wręcz na odwrót, uważali oni, że formułowane przez nich postulaty wolnościowe opierały się na istniejącym systemie politycznym, a nade wszystko konstytucji ZSRR, której przestrzegania żądali. Nie była więc to opozycja w sensie faktycznym, bowiem nie dążyła do zmiany władzy, lecz na pewno była to formacja, która stanowiła opozycję w sensie alternatywności myślenia o ideologii komunistycznej, systemie władzy funkcjonującym w ZSRR, przedstawicielach tej władzy itd. Większość działaczy ruchu dysydenckiego wyrosła w czasach głębokiego stalinizmu, a zatem byli na wskroś przesiąknięci ideałami komunistycznymi, które często odbiegały od otaczającej ich rzeczywistości. Wśród wielu przedstawicieli środowiska dysydenckiego własne doświadczenie koszmaru represji stalinowskich oraz okrutnych czasów II wojny światowej tworzyło trudny do przezwyciężenia dysonans pomiędzy kwestiami światopoglądowymi (ideologia komunistyczna) a dysfunkcyjnością systemu reprezentującego ową ideologię. Stąd wielkie nadzieje na zmiany i entuzjazm w działaniu po ogłoszeniu i wprowadzaniu polityki „odwilży" Nikity Chruszczowa.

W tym miejscu należy wspomnieć o pochodzeniu społecznym dysydentów. Społeczność dysydencką stanowiła głównie inteligencja twórcza, która podjęła próbę poszerzenia granic wolności obywatelskiej i światopoglądowej, wybierając „trzecią drogę": nie przeciwko władzy ani w jej imieniu, lecz niezależnie od niej[13]. Zjawisko to miało charakter ogólnokrajowy, a skupiło się przede wszystkim w największych ośrodkach miejskich w ZSRR – Moskwie, Leningradzie i Kijowie, szczególnie jeżeli chodzi o akcje protestacyjne. O kształtowaniu się powojennej, bardzo licznej warstwy inteligencji stanowiły czynniki absolutnie pragmatyczne – odbudowa i rozwój państwa w warunkach katastrofalnego braku kadr. Pamiętać jednak należy, że w czasach radzieckich inteligencję, jako klasę społeczną, charakteryzowała ideologicznie uzasadniona wtórność w stosunku do przedstawicieli klas produkujących dobra materialne, czyli robotników i chłopów. Ideolodzy radzieccy określali mianem inteligencji pewną wąską grupę wykonawców ustalonego porządku społecznego, którego treść była determinowana przez postawy partyjne i sztywne ramy panującej ideologii. W tym rozumieniu inteligencję stanowiła warstwa ludzi wykształconych, pracujących umysłowo, specjalistów z wyższym i średnim wykształceniem specjalistycznym, zawodowo zajmujących się pracą umysłową[14]. Takie pozycjonowanie tej grupy społecznej nomenklatura radziecka (w odniesieniu też i do swojej pozycji) próbowała jeszcze bardziej zdyskredytować w odbiorze społecznym. Jednak pomimo wielu wysiłków pojęcie człowieka „inteligentnego" w szerokich kręgach społecznych kojarzyło się nie tylko z osobą wykształconą, ale także z pewnym zestawem cech świadczących o przyzwoitości, moralności, odpowiedzialności, dojrzałości intelektualnej.

[13] A. Marchenko, *Żyj jak wszyscy*, „Karta" (2013), nr 74, s. 63.
[14] М.Н. Рудкевич, В.С. Семенов, *Социология в СССР*, т. 1, Москва 1966, с. 392.

http://rcin.org.pl

W latach 1965–1985 zmieniły się rola i miejsce inteligencji w społeczeństwie, jej znaczenie i wpływy wzrosły. Zmiany w strukturze społecznej kraju oddziaływały też na oblicze inteligencji oraz charakter jej relacji z nomenklaturą partyjną. W czasach postępu naukowego i technologicznego inteligencja zajęła w układzie społecznym ZSRR jakościowo inne miejsce. Zmieniała się jej rola: to właśnie inteligencja zdobyła w tej strukturze pozycję lidera w procesie rekonstrukcji wartości we wszystkich obszarach życia i na wszystkich jego poziomach. Proces ów zwiększył korelacje na poziomie współpracy, a często i współuzależnienia od władzy, szczególnie w sferze duchowej. W wyniku tego wzrosła rola inteligencji jako nosiciela wartości duchowych i materialnych. Dla władzy jednak nadal ideologia komunistyczna definiowała rolę i pozycję inteligencji w procesie dziejowym. W tym ujęciu zadaniami inteligencji miały być nade wszystko „restytucja i głoszenie idei ideologii marksistowsko-leninowskiej". Sprzeczności owe coraz bardziej nasilały się, szczególnie w ostatnich dziesięcioleciach władzy radzieckiej, oraz stanowiły podłoże powstania w przyszłości zalążków opozycji antysystemowej[15].

Pierwsze akty działalności publicznej

XX Zjazd KPZR w 1956 r., a przede wszystkim tajny referat Chruszczowa i zawarta w nim krytyka reżimu Józefa Stalina stały się przełomowym momentem w historii ZSRR. Kampanię potępienia „kultu jednostki", która objęła swoim zasięgiem cały kraj oraz wszystkie warstwy społeczne, wspierana i inicjowana przez zakładowe organizacje partyjne w miejscach nauki i pracy, potraktowano tak poważnie, że nie zauważono, jak krytyka stalinizmu płynnie przerodziła się w krytykę samego systemu. Od tego momentu nastąpiło pewne rozluźnienie atmosfery społecznej, w wyniku którego pewne dyskusje i debaty polityczne na poziomie koleżeńskim nabierały innego znaczenia oraz były wypowiadane coraz głośniej.

Z kolei publiczną działalność ruchu dysydenckiego zainicjowało aresztowanie w 1965 r. Andrieja Siniawskiego (Андрей Синявский) i Julija Daniela (Юлий Даниель), których dzieła były zabronione w ZSRR, więc przerzucano je na Zachód, gdzie publikowano pod pseudonimami[16]. W ramach protestu 5 grudnia 1965 r. na pl. Puszkina w Moskwie odbył się tzw. Mityng *Głasnosti* (Митинг гласности), który był pierwszym tego typu wydarzeniem w powojennej historii ZSRR. Ta polityczna demonstracja została zorganizowana przez matematyka Aleksandra Jesienina-Wolpina (Александр Есенин-Вольпин), fizyka Walerija Nikolskiego (Валерий

[15] Zob. С.И. Никонова, *Власть и советская интеллигенция: особенности коадаптации*, „Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета" (2008), № 5 (24), с. 140–143.

[16] Dzieła tych pisarzy nie były wydawane w ZSRR, więc przerzucano je na Zachód, gdzie publikowano je pod pseudonimami Siniawskij – Abram Terz oraz Daniel – Nikołaj Arżak. P. Kenez, *Odkłamana historia Związku Radzieckiego*, tłum. A. Górska, Warszawa 2008, s. 262.

http://rcin.org.pl

Никольский), artystę Jurija Titowa (Юрий Титов) i jego żonę Jelenę Strojewą (Елена Строева). W akcji wzięli udział inni dysydenci radzieccy, m.in. Jurij Gałanskow (Юрий Галансков) i Władimir Bukowski (Владимир Буковский) oraz studenci, pisarze i publicyści. Demonstracja odbyła się z okazji Dnia Konstytucji ZSRR, a głównym żądaniem zebranych była otwartość procesu wspomnianych już Siniawskiego oraz J. Daniela. Niektórzy protestujący trzymali plakaty z napisem „Szanuj Radziecką Konstytucję!", a przechodniom rozdawano ulotki z tekstem „Apelu obywatelskiego" pióra Jesienina-Wolpina. Łącznie w proteście w centrum Moskwy wzięło udział ok. 200 osób, ale po kilku minutach demonstracja została rozpędzona przez agentów KGB, a blisko 20 osób zatrzymano[17].

Od tego momentu rozpoczęła się walka władzy z dysydentami, która paradoksalnie w dużej mierze przyczyniła się do rozwoju działalności tego ruchu. Wzrost liczby przypadków oporu wobec reżimu w latach 1965–1985 (protesty, apele do opinii publicznej nie tylko w kraju, ale także za granicą) wskazuje na zaostrzenie wewnętrznych sprzeczności, a także zmianę samego społeczeństwa, jego struktury, jak również obnaża nastroje i atmosferę tej epoki.

Za symbol ruchu dysydenckiego uznać należy protest przeciwko interwencji radzieckiej w Czechosłowacji, który odbył się na pl. Czerwonym 25 sierpnia 1968 r.[18] Wzięło w nim udział siedem osób (stąd też nazwa „Demonstracja siedmiorga", ros. „Демонстрация семерых"), które szybko zostały zatrzymane. Dwójkę zwolniono, a przeciwko pozostałym wszczęto postępowanie karne pod zarzutem „działań grupowych, naruszających porządek publiczny" (art. 1903 kodeksu karnego RSFSR) oraz „rozpowszechniania oszczerczych podstępów, zniesławiających sowiecki system społeczny i państwowy"[19]. Ostatecznie piątka z demonstrujących dostała wyroki od dwóch do pięciu lat więzienia, jeden został uznany za chorego umysłowo i skazany na przymusowe leczenie w specjalistycznym szpitalu psychiatrycznym[20].

Wystąpienie to w różny sposób zostało ocenione przez ówczesną opinię publiczną w kraju, w tym również samych dysydentów. Uznając wagę tego wydarzenia, wielu upatrywało w nim aktu rozpaczy i nawet szaleństwa, uważano go za

---

[17] *5 декабря 1965 года в воспоминаниях участников событий, материалах самиздата, публикациях зарубежной прессы и в документах партийных и комсомольских организаций и записках Комитета государственной безопасности в Цк КПСС*, ред. А. Даниэль, А. Рогинский, http://memo.ru/ (dostęp: 10.10.2019); А. Шубин, *Диссиденты, неформалы и свобода в СССР. Тайны советской эпохи*, Москва 2008, с. 79–81.

[18] *Демонстрация семерых. Из курса „Диссиденты в СССР"*, https://www.youtube.com (dostęp: 20.05.2019).

[19] *„Уголовный кодекс РСФСР" (утв. ВС РСФСР 27.10.1960)*, https://base.garant.ru/ (dostęp: 20.05.2019).

[20] O losach wielu dysydentów po starciu się z systemem radzieckim po wydarzeniach Czechosłowacji w 1968 r. opowiadał Aleksandr Daniel w epizodzie nr 3 w filmie *Dysydenci w ZSRR* (ros. *Диссиденты в СССР*), pt. „Pierwsza organizacja antyradziecka" (ros. „Первая антисоветская организация"). Zob. *Первая антисоветская организация. Из курса „Диссиденты в СССР"*, https://www.youtube.com (dostęp: 20.05.2019).

http://rcin.org.pl

błąd taktyczny czy działanie z góry skazane na porażkę. W tym kontekście warto, dla podkreślenia istotności tego wydarzenia, przytoczyć słowa rosyjskiego dysydenta i publicysty Anatolija Jakobsona (Анатолий Якобсон), który w liście otwartym pt. „W świetle sumienia" (ros. „При свете совести") uzasadnił je w sposób „dysydencki" – poprzez eksplorację czynników o charakterze moralnym, związanych z poczuciem godności, sumieniem i prawdą. Pisał:

> Każdy kto chciał poznać prawdę w naszym kraju, dowiedział się o demonstrujących: poznało ich społeczeństwo Czechosłowacji; dowiedziała się o nich cała ludzkość. Jeśli Hercen sto lat temu, występując z Londynu w obronie polskiej wolności oraz przeciwko dusicielom władzy imperialnej, sam uratował honor rosyjskiej demokracji, to siedmiu demonstrantów z pewnością uratowało honor narodu radzieckiego. […] Myślę, że nawet gdyby demonstranci nie mieli czasu na rozłożenie swoich transparentów i nikt nie dowiedziałby się o ich wystąpieniu, to i tak demonstracja miałaby sens i uzasadnienie. Do tego rodzaju wystąpień nie można podchodzić ze standardami zwykłej polityki, gdzie każda akcja powinna przynieść bezpośredni, wymierny rezultat. Demonstrację 25 sierpnia nie należy rozpatrywać w kategoriach zwykłej walki politycznej (bo nie było wtedy jakichkolwiek warunków aby ją prowadzić), ale przejawem walki o morale. Niemożliwe jest uwzględnienie długoterminowych konsekwencji takiego czynu. Należy jednak pamiętać: że prawda jest potrzebna ze względu na prawdę, a nie na nic innego; że godność człowieka nie pozwala mu godzić się na zło, nawet jeśli jest on bezsilny, aby temu złu zapobiec. […] od 1966 r. żaden akt przemocy ze strony władz nie przeszedł bez protestu publicznego, bez odpowiedzi. Stało się to bezcenną tradycją, początkiem samowyzwolenia ludzi od upokarzającego strachu, od przynależności do złego[21].

Specyfika działalności, różnorodność ideologiczna

Omawiając dysydencki typ sprzeciwu radzieckiego, należy wskazać jego specyfikę, która w istotny sposób odróżniała go od innych ruchów o charakterze opozycyjnym na różnych etapach sowieckiej historii. W kontekście działania ruch dysydencki wyróżniały:

- jawność działań – rozgłos i otwartość protestu oraz świadome odrzucenie anonimowości;
- pacyfizm – odrzucenie wszelkiej przemocy jako środka walki, odrzucenie rewolucji jako środka walki;
- priorytetowość tematyki ochrony praw człowieka w odniesieniu do sfery poglądów politycznych i ideologicznych;
- lojalność wobec obowiązującego wówczas prawa, istotna z perspektywy uznania prymatu idei prawa jako uniwersalnego pola dialogu – nie tylko z władzami, ale także pomiędzy różnymi przedstawicielami myśli politycznej i społecznej;

[21] Н.Е. Горбаневская, *Полдень. Дело о демонстрации 25 августа 1968 года на Красной Площади*, Франкфурт-на-Майне 1970, с. 495–497.

http://rcin.org.pl

– prowadzenie nielegalnej, niekontrolowanej przez cenzurę *samizdatu* (ros. *Самиздат*)[22], który w epoce dysydentów stał się nie tylko sposobem na zaistnienie nieocenzurowanych tekstów, lecz także instytucją publiczną, modelem i prototypem wolnej prasy – np. wydawanie popularnego biuletynu podziemia dysydenckiego „Kronika bieżących wydarzeń" (ros. „Хроника текущих событий")[23].

Działalność publikacyjna dysydentów była imponująca. Pozostawili oni po sobie znaczną liczbę świadectw związanych z tamtym okresem historycznym, a zwłaszcza wspomnień. Przy oczywistej różnorodności podejścia autorzy owych opisów stworzyli bardzo podobny model świata, który można określić następująco: państwo radzieckie jest okrutne w stosunku do obywateli – wynajduje coraz to bardziej perfidne sposoby tłumienia przejawów wolnego i niezależnego myślenia; władza radziecka historycznie skazana jest na upadek; ówczesny okres sowieckiej historii to czas stagnacji; „kolos na glinianych nogach" runie przy aktywnym oporze obywateli; naród sowiecki jest przesiąknięty propagandą, ale powoli wchodzi na drogę duchowego uwolnienia oraz coraz aktywniej wspiera dysydentów w ich walce; społeczność światowa i naród radziecki powinni poznać bojowników z reżimem z nazwisk (lista nazwisk osób o podobnych poglądach była obowiązkowym elementem autobiografii dysydentów); życie idzie naprzód i nastąpi czas zwycięstwa, kiedy zatryumfuje sprawiedliwość moralna i społeczna[24].

Należy zauważyć, że ruch dysydentów nie był jednorodną formacją. W literaturze przedmiotu przedstawionych zostało co najmniej kilka podziałów tego ruchu, w późniejszym czasie zdefiniowanych i przez samych dysydentów, i przez badaczy. Przede wszystkim warto zaprezentować podział w oparciu o różnorodność światopoglądową (ideologiczną). Przypuszczalnie pierwszą taką klasyfikację zastosował publicysta i dysydent Andriej Amalrik (Андрей Амальрик), autor głośnej pracy *Czy Związek Radziecki przetrwa do 1984 roku?*[25]. Podzielił on środowisko

[22] W ZSRR *samizdatem* określano publikacje bezdebitowe, czyli bez dopuszczenia do rozpowszechniania przez stosowny urząd. Termin ten w połowie lat czterdziestych wymyślił poeta Nikołaj Głazkow (Николай Глазков), który nie mógł wydawać swoich utworów legalnie, więc tworzył zbiory własnej poezji w formie maszynopisu i rozpowszechniał z podpisem „sam siebie wydaje" (ros. *сам-себя-издат*) w analogii do *Gosizdat* (ros. *Госиздат*), czyli oficjalnego, cenzurowanego wydawnictwa w ZSRR. Nazwę tę uproszczono do *samizdat* oraz została ona upowszechniona dla określenia wydawnictw podziemnych w czasach działalności dysydentów. Zob. *Чем опасен самиздат. Из курса „Диссиденты в СССР"*, https://www.youtube.com (dostęp: 20.05.2019).

[23] Był to podziemny periodyk, w którym w sposób dokumentalny katalogowano, właściwie bez najmniejszego komentarza i publicystycznych adnotacji, kolejne fakty naruszenia praw człowieka w ZSRR. Dane przedstawiano jako informacje, bez ocen i ujawniania poglądów redakcji. Zob. А. Даниэль, *op. cit.*, с. 52–53; *„Хроника текущих событий". Из курса „Диссиденты в СССР"*, https://www.youtube.com (dostęp: 20.05.2019).

[24] Е.Г. Серебрякова, *op. cit.*, с. 53.

[25] Zob. K. Duda, *Andriej Amalrik – rosyjski dysydent*, Kraków 2010.

http://rcin.org.pl

dysydenckie na trzy nurty: marksistowski, chrześcijański i liberalny[26]. Typologia ta znalazła odzwierciedlenie w wielu późniejszych pracach naukowych[27]. Między innym angielski historyk i sowietolog Geoffrey Alan Hosking w ruchu dysydenckim wyodrębnił podobnie:

1) „Czysty leninizm", którego zwolennicy nawoływali do powrotu do pierwotnej (w ich mniemaniu) demokracji leninowskiej, wypaczonej za czasów Stalina. Wśród głównych przedstawicieli tego nurtu wskazał Roja Miedwiediewa (Рой Медведев). Hosking jednocześnie zauważył, że poglądy Miedwiediewa były w swoim brzmieniu o wiele bliższe zachodnioeuropejskiego nurtu socjaldemokratycznego, a nawet radykalnego liberalizmu aniżeli leninizmu.
2) Nurt liberalny na czele z Sacharowem. Liberałowie uznawali m.in., że system polityczny gwarantujący wolności obywatelskie tak samo może funkcjonować w Rosji, jak i w każdym innym kraju.
3) Nacjonaliści lub neosłowianofile – główną postacią reprezentującą ten odłam myślowy był Aleksandr Sołżenicyn (Александр Солженицын). Istotne założenia tego nurtu: odrodzenie narodu rosyjskiego w oparciu o powrót do prawosławia i starorosyjskiej przestrzeni kulturowej zniszczonej przez bolszewików. Warto przy tym zaznaczyć, że w swojej typologii Hosking wspominał również o ruchach narodowych i religijnych, ale zaledwie marginalnie[28].

Wolfgang Leonhard, znany sowietolog niemiecki, również wyodrębnił trzy nurty opozycyjnego do władzy ruchu dysydenckiego: liberalno-socjalistycznych reformistów, niezależnych marksistów oraz ruch etyczno-religijny. Wspominał też o czynnikach wspólnych dla wszystkich tych kierunków: „[…] prawie wszyscy przedstawiciele opozycji wewnątrzsowieckiej deklarują w dokumentach programowych, że ich celem jest demokratyzacja obecnego systemu ZSRR i uczynienie sowieckiego systemu społecznego bardziej legalnym, wolnym, prawdomównym, skutecznym, demokratycznym i bardziej atrakcyjnym na arenie międzynarodowej"[29].

Wśród badaczy tematu z Zachodu powyższy podział często powtarzał się z niewielkimi i mało znaczącymi modyfikacjami. Należy podkreślić, iż nie wyczerpał on jednak całości zagadnienia oraz wskazał (co istotne!) na specyfikę spojrzenia na problem z zewnątrz. Badacze zachodni problem klasyfikacji ruchu omawiali z perspektywy przede wszystkim opozycyjności dysydentów do władzy oraz posługiwali

---

[26] А. Амальрик, *Просуществует ли Советский Союз до 1984 г.*, в: *Погружение в трясину (анатомия застоя)*, ред. Т.А. Ноткина, Москва 1991, с. 649.

[27] Zob. Л. Алексеева, *История инакомыслия в СССР. Новейший период*, Москва 2012; Р. Медведев, *Книга о социалистической демократии*, Амстердам–Париж 1972, с. 75–105; W. Leonhard, *Am Vorabend einer neuen Revolution? Die Zukunft des Sowjetkommunismus*, München 1977, s. 122; G. Boffa, *Dall'URSS alla Russia. Storia di una crisi non finita*, Laterza 1995, s. 89.

[28] G.A. Hosting, *A History of the Soviet Union, 1917–1991*, London 1992, s. 407–410.

[29] W. Leonhard, *op. cit.*, s. 122.

http://rcin.org.pl

się siatką pojęciową wskazującą na odrębną światopoglądowość działaczy ruchu[30]. Takie spojrzenie było cenne, lecz nie do końca obiektywne i odpowiadające opisywanym realiom. W tym kontekście przełomowa okazała się książka jednej z czołowych aktywistek ruchu dysydenckiego, Ludmiły Aleksiejewej (Людмила Алексеева), pt. *Historia inakomyslija w ZSRR* (ros. *История инакомыслия в СССР*), która po raz pierwszy została opublikowana w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej w 1984 r.[31]

Powyższa monografia była pozycją bardzo obszerną i wieloaspektową, do dziś stanowi jedną z najbardziej pełnych charakterystyk tego zjawiska. Aleksiejewa przedstawiła szereg istotnych problemów, które mają zasadnicze znaczenie dla zrozumienia istoty, skali i skutków ruchu dysydenckiego. Autorka opisała historię sprzeciwu dysydenckiego jako analizę pewnej zbiorowości niezależnych ruchów społecznych o odmiennych celach, które właściwie łączyło tylko jedno – protest przeciwko prawnym ograniczeniom państwa radzieckiego utrudniającym duchowy rozwój jednostki i społeczeństwa jako całości. Aleksiejewa wskazywała, że każdy nurt miał własne oblicze oraz odmienne cele, „niemniej jednak ich opis jako zjawiska holistycznego był uzasadniony ze względu na wspólny aspekt obrony praw człowieka oraz odrzucenia brutalnych metod walki politycznej"[32]. Co ważne, autorka bardzo dokładnie opisała wszystkie główne nurty ruchu dysydenckiego, które istniały w ZSRR w latach pięćdziesiątych–osiemdziesiątych (każdy kierunek odpowiadał rozdziałowi w książce). Generalnie, pomimo 18 wyodrębnionych nurtów, można je pogrupować według następującego schematu: ruchy narodowe, ruchy religijne, ruchy obywatelskie.

Biorąc za wzorzec wyżej wymieniony podział zaproponowany przez Aleksiejewą, a także uwarunkowania historyczne, w perspektywie czasowej można wyróżnić następujące nurty ruchu narodowego:

1) Narodowe ruchy emancypacyjne dążące do zwiększenia zakresu swobody, a następnie suwerenności poszczególnych republik związkowych: ukraiński

---

[30] W latach siedemdziesiątych–osiemdziesiątych, kiedy w ZSRR ruch dysydencki jeszcze funkcjonował na zasadach publikacji *samizdatu*, na Zachodzie już zostały opracowane pierwsze analizy badawcze na ten temat. To prace tych pierwszych autorów tematu stworzyły podwaliny historiografii naukowej. Badacze opracowali koncepcyjne podejścia do studiowania zagadnienia, a zakres tematyczny obejmował wiele zagadnień i obszarów działalności dysydentów, wskazywał na ich wkład w rozpowszechnianie idei wolności i demokracji w ZSRR. Zob. J.B. Dunlop, *The New Russian Revolutionaries*, Belmont 1976; M.S. Shatz, *Soviet Dissent in Historical Perspective*, Cambridge 1980; *Uncensored Russia. Protest and Dissent in the Soviet Union. The Unofficial Moscow Journal „A Chronicle of Current Events"*, ed. P. Reddaway, New York 1972; *Dissent in USSR. Politics, Ideology and People*, ed. R.L. Tokes, Baltimore–London 1975; F.J. Feldbrugge, *Samizdat and Political Dissent in the Soviet Union*, Leyden 1975; *Samizdat. Voices of the Soviet Opposition*, ed. G. Saunders, New York 1975; J. Woll, *Soviet Dissident Literature. A Critical Guide*, Boston 1983.

[31] Л. Алексеева, *История инакомыслия в СССР. Новейший период*, Нью-Йорк 1984.

[32] *Ibidem*, c. 5.

http://rcin.org.pl

ruch narodowy, litewski ruch katolicko-narodowy, estoński ruch narodowo-demokratyczny oraz ormiański, gruziński i azerski ruch narodowy. Działalność tych ruchów opierała się na masowych akcjach: protestach, głodówkach i manifestacjach, a ich liderami byli m.in. Wiaczesław Czernowoł (Вячеслав Черновол) na Ukrainie czy Zwiad Gamsachurdia w Gruzji.

2) Ruchy narodów represjonowanych i deportowanych, żądające rehabilitacji oraz umożliwienia powrotu do historycznych ojczyzn i zwrotu majątku – Tatarzy krymscy i Turcy meschetyńscy. W swych działaniach przedstawiciele tych narodów ograniczali się głównie do pisania petycji i manifestów[33].
3) Ruchy emigracyjne Żydów i Niemców – tu wyróżnić należy dwa podejścia do rozwiązania sprawy: pierwsze – zagwarantowanie praw i swobód językowych (nauczanie w języku ojczystym), kulturalnych i terytorialnej autonomii w ramach ZSRR (ruch Odrodzenie, ros. Возрождение) oraz drugie – działania skierowane na możliwość opuszczenia ZSRR i przesiedlenia się odpowiednio do Izraela i Republiki Federalnej Niemiec[34].

Zdecydowanie mniejsze znaczenie miały ruchy o podłożu religijnym. Polityka ateizmu oraz walka z religią skutecznie wykorzeniły ją ze świadomości znacznej większości obywateli ZSRR. Charakterystyczne, że opozycyjne ruchy religijne w niewielkim stopniu były związane z Cerkwią prawosławną, co wynikało z jej głębokiego spenetrowania przez władzę. O wiele bardziej widoczna w kontekście *inakomyslija* i protestu obywatelskiego była działalność przedstawicieli kościołów protestanckich (Kościół Adwentystów Dnia Siódmego, baptyści, Świadkowie Jehowy itd.), co wiązało się przede wszystkim z samą formą głoszenia religii. Przedstawiciele tych kościołów swych nauk opartych na Biblii nauczali głównie za pomocą metody chodzenia „od domu do domu"[35].

Ruch obrony praw człowieka bezwzględnie był nurtem o największym znaczeniu w sensie terytorialnym – miał zasięg ogólnozwiązkowy oraz stał się najbardziej istotny i widoczny z perspektywy działań. Sami dysydenci określali go tak:

> Ochrona praw człowieka, jego podstawowych wolności obywatelskich i politycznych, jawna ochrona środkami prawnymi w ramach obowiązujących przepisów – stanowiła istotę ruchu na rzecz praw człowieka […]. Odstąpienie od działalności politycznej, podejście nieufności w stosunku do różnego rodzaju kolorowych projektów zmian społecznych, odrzucenie jakiejkolwiek formy organizacji – to był kościec ideologiczny, który pozycjonował i stanowił największą wartość obrońcy praw człowieka[36].

---

[33] Zob. B. Gołąbek, *Ruch dysydencki w ZSRR i kwestia rehabilitacji Krymskich Tatarów. Mustafa Dżemilew i Andriej Sacharow*, w: *Wschód muzułmański w ujęciu interdyscyplinarnym. Ludzie – teksty – historia*, red. G. Czerwiński, A. Konopacki, Białystok 2017, s. 335–349.

[34] Г.М. Михалева, *Российские партии в контексте трансформации*, Москва 2009, с. 70.

[35] Zob. Л. Алексеева, *op. cit.*, Москва 2012, с. 150–88.

[36] Л. Богораз, В. Голицин, С. Ковалев, *Политическая борьба или защита прав*, в: *Погружение в трясину…*, с. 512.

http://rcin.org.pl

Momentem kluczowym w rozszerzeniu działań obrońców praw człowieka było podpisanie przez władze ZSRR Aktu końcowego Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie w 1975 r. Już w maju 1976 r. w Moskwie powstała organizacja, która miała stać na straży wypełniania przez rządzących postanowień końcowych tej konferencji (zwłaszcza z zakresu „trzeciego koszyka" dotyczącego praw człowieka) – Moskiewska Grupa Helsińska (Московская Хельсинкская Группа)[37]. Pod dokumentem założycielskim tej Grupy podpisało się 11 osób (m.in. Orłow, Amalrik, Sacharow, Aleksiejewa, Jelena Bonner, Aleksandr Ginzburg, Piotr Grigorienko, Anatolij Marczenko), a na czele stanęła wspomniana już wcześniej Aleksiejewa[38].

Odwoływanie się dysydentów-*prawozaszczitnikow* (ros. *правозащитников*, swoisty skrót zastosowany przez samych dysydentów – w tłumaczeniu obrońców praw człowieka) do postanowień tej Konferencji sprawiło, że Grupa została zauważona przez społeczność międzynarodową. Co więcej, uzyskała ona nawet pewien wpływ na radzieckie negocjacje w sprawie „trzeciego koszyka". Wzmocniło to pozycję tej organizacji w ramach całego ruchu dysydenckiego, wyrazem czego było m.in. powstanie podobnych struktur w poszczególnych republikach związkowych: ukraińskiej, litewskiej, gruzińskiej, armeńskiej. Główny cel członków tej Grupy stanowiło zbieranie faktów naruszania praw człowieka przez władze państwowe i podawanie ich do wiadomości społeczeństw i rządów – sygnatariuszy postanowień helsińskich. Taka aktywność dysydentów przyczyniła się do wzrostu represji ze strony władz, skierowanych wobec konkretnych aktywistów tego ruchu[39]. W czasie *pierestrojki* znaczenie ruchu obrony praw człowieka wśród ogółu radzieckich ruchów opozycyjnych znacząco zmalało. Wobec liberalizacji ustroju do głosu doszły bardziej radykalne środowiska o orientacji narodowej, choć obrońcy praw człowieka wciąż pozostawali aktywni w rodzącym się życiu politycznym i społecznym w Rosji.

Oceniając działalność ruchu dysydenckiego z perspektywy następujących zmian systemowych w ZSRR i później Federacji Rosyjskiej, należy wskazać, że historia ruchu na rzecz praw człowieka (jako części całego ruchu dysydenckiego) miała ogromne znaczenie dla zrozumienia ewolucji społeczeństwa w okresie od stalinizmu do demokracji. Wystąpienia dysydentów w obronie swobód obywatelskich i konstytucyjnych praw człowieka w społeczeństwie sowieckim w okresie „stagnacji" (ros. *период застоя*) za rządów Leonida Breżniewa przyczyniły się do rozwoju

[37] Zob. *Есть ли права у советского человека? Из курса „Диссиденты в СССР"*, https://www.youtube.com (dostęp: 20.05.2018); A. Jach, *Formy oddziaływania organów władzy wykonawczej na pozarządowe organizacje broniące praw człowieka w Rosji w latach 1991–1999*, „Politeja" 15 (2018), nr 4 (55), s. 200.

[38] A. Jach, *Akt końcowy KBWE i jego wpływ na instytucjonalizację ruchu praw człowieka w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej 1975–1991 (wybrane aspekty)*, „Nowa Polityka Wschodnia" (2017), nr 2 (13), s. 168.

[39] Zob. *История репрессий и сопротивления*, https://www.memo.ru (dostęp: 14.05.2019).

http://rcin.org.pl

kolejnych reform w drugiej połowie lat osiemdziesiątych. Organizacje praw człowieka w ZSRR stały się prekursorami późniejszych organizacji pozarządowych działających w dziedzinie ochrony praw człowieka. W opinii Miedwiediewa czas aktywności dysydentów należy określić jako „erę pierestrojki świadomości społecznej". Twierdził on, że „bez tych ludzi, którzy utrzymali swoje progresywne przekonania, nowy zwrot ideologiczny w latach 1985–1990 nie byłby możliwy"[40].

Wnioski i uwagi końcowe

Ruch dysydencki w ZSRR był zjawiskiem w wielu kwestiach trudnym do opisania i unikatowym. Przede wszystkim nie wpisywał się on w zwykłą ideę ruchów społecznych: inny w treści, formach, skali wpływu na świadomość publiczną oraz nastroje społeczne. Najprościej można zdefiniować go jako społeczno-polityczny ruch protestu, który charakteryzował się nieformalną strukturą organizacyjną, różnorodnością polityczną, moralnym nacechowaniem oraz ideologiczną wielobarwnością. Był to sprzeciw zaangażowanej warstwy sowieckiej inteligencji wobec systemu sowieckiego. Protest ów obejmował swoim zasięgiem wiele sfer życia publicznego kraju oraz odegrał szczególną rolę w moralnym i psychologicznym przygotowaniu społeczeństwa do uzyskania świadomości potrzeby późniejszych zmian w kierunku demokratyzacji[41]. Dla wielu aktywnych uczestników ruchu dysydenckiego było to specyficzną formą sprzeciwu generowaną przez sam system totalitarny.

Dysydentów wyróżniał aktywny i konsekwentny sposób wyrażania dezaprobaty, przejawiający się w dobrze zaplanowanych czynach. W odróżnieniu od innych „inaczej myślących" dysydentów cechował nie tylko odmienny punkt widzenia, ale także i swoisty sposób zachowania. Pisał o tym Siniawski w artykule *Dysydentyzm jako doświadczenie osobiste* (ros. *Диссидентство как личной опыт*): „Dysydent to nie tylko osoba, którą cechuje sprzeciw wobec państwa i który ma odwagę te myśli wyrażać otwarcie. To przede wszystkim osoba, która nie złamała się pod presją państwa i nie przyznała się do winy"[42]. W tym kontekście warto przytoczyć opinię rosyjskiego badacza Wiktora Woronkowa:

> Funkcjonuje pewne niedocenienie wyników działalności dysydentów, która mocno przyczyniła się do upadku reżimu sowieckiego. Mam na myśli ten ruch, który powstał w połowie lat sześćdziesiątych, i który, w przeciwieństwie do wielu poprzednich praktyk oporu

[40] В.Н. Шевелев, *Все могло быть иначе. Альтернативы в истории России*, Москва 2009, с. 56.

[41] Dysydent Siergiej Kowaliow wskazywał, że „dysydenci zajmowali się przede wszystkim sumieniem, powszechnym prawem do wolności, do mówienia prawdy". Szerzej zob. M. Radziwon, *Zawsze byliśmy w mniejszości*, w: *Wstyd było milczeć. Świadectwa radzieckich dysydentów*, red. M. Radziwon, Kraków 2013, s. 5.

[42] А. Синявский, *Диссидентство как личной опыт*, „Юность" (1989), № 5, https://polit.ru (dostęp: 20.03.2020).

http://rcin.org.pl

> wobec reżimu, nie był konspiracyjny. Wręcz przeciwnie, dysydenci próbowali wprowadzić do oficjalnej sfery publicznej dyskusję na temat tego, o czym stale dyskutowano w sferze prywatno-publicznej, to znaczy o tym, o czym uważano, że oficjalnie mówić nie wolno (na przykład wezwanie „przestrzegajcie swoje prawo!", ros. „соблюдайте ваши законы!"). Nie chodzi o to, że grupa dysydentów była nieliczna lub o brak widocznych przykładów sukcesu ich działań. Decydujący był fakt, że dysydenci naruszyli milczącą zgodę obywateli i państwa na to, o czym należy mówić w oficjalnej sferze publicznej. Przekroczyli granicę ciszy. […] zachowanie takiej granicy było warunkiem utrzymania reżimu, bowiem w warunkach ciągłego ataku na legalność prawa pisanego, tylko w ten sposób można było zrekompensować zwężenie przestrzeni życiowej, która wciąż była regulowana prawem[43].

Podsumowując, należy wskazać kilka kwestii zasadniczych z perspektywy znaczenia ruchu dysydenckiego dla późniejszych zmian systemowych w obszarze kształtowania się pluralistycznych postaw politycznych w Rosji:

- dysydenci w ZSRR stworzyli alternatywę dla światopoglądu radzieckiego – przygotowali intelektualne uzasadnienie dla nowej struktury kraju, nowych porządków, nowego myślenia w czasach *pierestrojki*;
- wpływ dysydentów na budowanie klimatu psychologicznego, który stał się podstawą późniejszej demokratyzacji i pluralizmu politycznego, był znaczący;
- prestiż moralny, wyróżniający aktywistów tego ruchu, wpłynął na bazową część społeczeństwa, która zaczęła mieć wątpliwości co do zasadności istniejącego porządku oraz interesować się alternatywnymi propozycjami modernizacji społeczeństwa radzieckiego;
- różnorakie frakcje o charakterze ideologicznym ruchu dysydenckiego stały się na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych podstawą nowo powołanych partii politycznych, a ich członkowie w naturalny sposób zasilili szeregi elity politycznej kraju w czasach nowych porządków.

Movement of Opposition and Protest in the Totalitarian System: Dissidents in the USSR

Abstract

The article presents the genesis, structure, and activity of the dissident movement in the USSR in the terminological and axiological context through the prism of public activity, its specificity, and the analysis of ideological diversity. The dissident movement was a critical phenomenon for the subsequent systemic changes in the area of shaping pluralist political attitudes in Russia. Dissenters in the USSR created an alternative to the Soviet worldview – they prepared an intellectual justification for the country's new structure, orders, and thinking in the times of *perestroika*. At that time, a climate specific to the Soviet system of opposition and resistance to certain circles of the intellectual and cultural elite was built, forming a solid basis for the

[43] В. Воронков, *Перестройка как смерть советского публичного пространства*, „Bulletin des Deutschen Historischen Instituts Moskau" (2009), Nr. 5, s. 19.

http://rcin.org.pl

subsequent democratisation and political pluralism processes. The moral prestige that distinguished the activists of this movement influenced the fundamental part of society, which began to have doubts about the legitimacy of the existing order and to take an interest in alternative proposals for modernising the Soviet system.

Движение оппозиции и протеста в тоталитарной системе: диссиденты в СССР

Аннотация

В статье представлены генезис, структура и деятельность диссидентского движения в СССР в терминологическом и аксиологическом контексте, через призму общественной деятельности и её специфики, а также анализируя его идеологическое многообразие. Диссидентское движение было чрезвычайно важным явлением для последующих системных изменений в области формирования плюралистических политических взглядов в России. Диссиденты создали альтернативу советскому мировоззрению – подготовили интеллектуальное обоснование нового устройства страны, новых порядков, нового мышления во времена перестройки. В это время был создан специфический и чуждый советской системе климат несогласия и сопротивления со стороны определенных кругов интеллектуальной и культурной элиты, который стал прочной основой для последующих процессов демократизации и политического плюрализма. Моральный престиж, которым отличались активисты этого движения, повлиял на основную часть общества, которая стала сомневаться в обоснованности существующего порядка и заинтересовалась альтернативными предложениями по модернизации советской системы.

Bibliografia

Źródła drukowane

Dorobek XXVII Zjazdu KPZR [Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego] drogowskazem dla rozwoju socjalizmu i umacniania pokoju: wybrane materiały i dokumenty XXVII Zjazdu KPZR, Warszawa 1986.

Opracowania

Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918–2008), red. A.D. Rotfeld, A.W. Torkunow, Warszawa 2010.

Boffa G., *Dall'URSS alla Russia. Storia di una crisi non finita*, Laterza 1995.

Czachor R., *Rosyjski ruch dysydencki i protopartie polityczne w okresie pierestrojki i głasnosti*, „Zeszyty Naukowe Dolnośląskiej Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Techniki. Studia z Nauk Społecznych" (2013), nr 6, s. 31–50.

Dissent in USSR. Politics, Ideology and People, ed. R.L. Tokes, Baltimore–London 1975.

Duda K., *Andriej Amalrik – rosyjski dysydent*, Kraków 2010.

Duda K., *Wiara i naród. Twórczość Władimira Maksimowa*, Kraków 2001.

Dunlop J.B., *The new Russian Revolutionaries*, Belmont 1976.

Feldbrugge F.J., *Samizdat and Political Dissent in the Soviet Union*, Leyden 1975.

http://rcin.org.pl

Gołąbek B., *Ruch dysydencki w ZSRR i kwestia rehabilitacji Krymskich Tatarów. Mustafa Dżemilew i Andriej Sacharow*, w: *Wschód muzułmański w ujęciu interdyscyplinarnym. Ludzie – teksty – historia*, red. G. Czerwiński, A. Konopacki, Białystok 2017, s. 335–349.

Hosting G.A., *A History of the Soviet Union, 1917–1991*, London 1992.

Jach A., *Akt końcowy KBWE i jego wpływ na instytucjonalizację ruchu praw człowieka w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej 1975–1991 (wybrane aspekty)*, „Nowa Polityka Wschodnia" (2017), nr 2 (13), s. 157–175.

Jach A., *Formy oddziaływania organów władzy wykonawczej na pozarządowe organizacje broniące praw człowieka w Rosji w latach 1991–1999*, „Politeja" 15 (2018), nr 4 (55), s. 195–224.

Kenez P., *Odkłamana historia Związku Radzieckiego*, tłum. A. Górska, Warszawa 2008.

Kirwiel E., *Nieformalne grupy i ruchy społeczne w ostatnich latach ZSRR*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej" 55 (2020), z. 2, s. 159–177.

Leonhard W., *Am Vorabend einer neuen Revolution? Die Zukunft des Sowjetkommunismus*, München 1977.

Mały słownik religioznawczy, red. Z. Poniatowski, Warszawa 1969.

Marchenko A., *Żyj jak wszyscy*, „Karta" (2013), nr 74, s. 62–84.

Radziwon M., *Zawsze byliśmy w mniejszości*, w: *Wstyd było milczeć. Świadectwa radzieckich dysydentów*, red. M. Radziwon, Kraków 2013, s. 5–18.

Samizdat. Voices of the Soviet Opposition, ed. G. Saunders, New York 1975.

Shatz M.S., *Soviet Dissent in Historical Perspective*, Cambridge 1980.

Uncensored Russia. Protest and Dissent in the Soviet Union. The Unofficial Moscow Journal „A Chronicle of Current Events", ed. P. Reddaway, New York 1972.

Woll J., *Soviet Dissident Literature. A Critical Guide*, Boston 1983.

Worobjow A.W., Szubin A.W., *Torowanie drogi do wolności w sferze kultury*, w: *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918–2008)*, red. A.D. Rotfeld, A.W. Torkunow, Warszawa 2010, s. 526–536.

Алексеева Л., *История инакомыслия в СССР. Новейший период*, Москва 2012.

Алексеева Л., *История инакомыслия в СССР. Новейший период*, Нью-Йорк 1984.

Вайл П., Генис А., *60-е. Мир советского человека*, Москва 1998.

Воронков В., *Перестройка как смерть советского публичного пространства*, „Bulletin des Deutschen Historischen Instituts Moskau" (2009), Nr. 5, c. 12–21.

Горбаневская Н.Е., *Полдень. Дело о демонстрации 25 августа 1968 года на Красной Площади*, Франкфурт-на-Майне 1970.

Горбачев М.С., *Жизнь и реформы*, Москва 1995.

Даниэль А., *Истоки и корни диссидентской активности в СССР*, „Неприкосновенный запас" (2002), № 21 (1), с. 51–65.

Медведев Р., *Книга о социалистической демократии*, Амстердам–Париж 1972.

Михалева Г.М., *Российские партии в контексте трансформации*, Москва 2009.

Никонова С.И., *Власть и советская интеллигенция: особенности коадаптации*, „Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета" (2008), № 5 (24), с. 140–143.

Никонова С.И., *Инакомыслие и власть*, „Известия Самарского научного центра Российской академии наук" 10 (2008), № 4, с. 1176–1180.

Никонова С.И., *Инакомыслие как явление духовной жизни советского общества (1965–1985 гг.)*, „Известия КазГАСУ" (2007), № 2 (8), с. 122–126.

Погружение в трясину (анатомия застоя), ред. Т.А. Ноткина, Москва 1991.

Рудкевич М.Н., Семенов В.С., *Социология в СССР*, т. 1, Москва 1966.

Серебрякова Е.Г., *Шестидесятники и власть: от диалога к монологу*, „Вестник удмуртского университета" (2012), № 4, с. 47–54.

http://rcin.org.pl

Шевелев В.Н., *Все могло быть иначе. Альтернативы в истории России*, Москва 2009.
Шубин А., *Диссиденты, неформалы и свобода в СССР. Тайны советской эпохи*, Москва 2008.
Яковлев А.Н., *Горькая чаша. Большевизм и Реформация России*, Ярослав 1994.

Netografia

https://nowyobywatel.pl
https://polit.ru
https://www.gorby.ru
https://www.memo.ru
https://www.youtube.com

Eleonora Kirwiel, dr; adiunkt w Instytucie Nauk o Polityce i Administracji na Wydziale Politologii i Dziennikarstwa Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Zainteresowania badawcze: pogranicza w Europie, system polityczny Federacji Rosyjskiej, partie polityczne Federacji Rosyjskiej, kultura polityczna w państwach Europy Środkowej i Wschodniej, stosunki polsko-rosyjskie (eleonora.kirwiel@mail.umcs.pl).

Eleonora Kirwiel, PhD, assistant professor at the Institute of Political Sciences and Administration of the Faculty of Political Science and Journalism, Maria Curie Skłodowska University in Lublin. Research interests: borderlands in Europe, the political system of the Russian Federation, political parties of the Russian Federation, political culture in the countries of Central and Eastern Europe, and Polish-Russian relations (eleonora.kirwiel@mail.umcs.pl).

Wpłynęło do redakcji: 10.11.2022 Zatwierdzono do druku: 5.12.2023

http://rcin.org.pl